

ІВАН МИХАЙЛОВИЧ БОНДАРЕНКО: БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

В сучасній біоісторіографії досить модно розмірковувати над приналежністю певного історика до першопланових, або друго-планових осіб в історіографічному процесі¹. Однак можна виділити ще одну категорію істориків: з «перерваною» біографією, яких важко зарахувати навіть до другого ешелону представників історичної науки. Більшість сучасників покладали на них великі сподівання, але їхня рання смерть залишила оточуючих у роздумах про можливі варіанти розвитку кар'єри покійних друзів та колег. Втім, ці роздуми, як правило, скоро змінювалися на повне забуття цих «невдах». Лише тепер, в умовах підвищення інтересу до мікроісторії, чергового сплеску біографістики, антропологізації історії, здається актуальним включення до біоісторіографічного контексту максимально широкого кола осіб, зосередження уваги на їх оригінальній, хоч і невеликій творчій спадщині.

Метою цієї статті є дослідження на широкій джерельній базі життєвого шляху та інтелектуального доробку одного з одеських істориків початку ХХ ст. Івана Михайловича Бондаренка (1873–1911). Діяльність І. Бондаренка розглядалась здебільшого у публіцистичному дискурсі з властивими для цього жанру глорифікацією та іконізацією². Доробок фахового історика зауважив лише С. Лиман, який втім спирався лише на його одну працю³. Найпромовістіше про «недовивченість» чи навіть забуття автора першого в Російській імперії дослідження про середньовічні англійські міста свідчить відсутність згадки про нього у класичному біобібліографічному покажчику «История исторической науки в дореволюционной России» (М., 1965). В енциклопедичних виданнях він згаданий лише в «Енциклопедії українознавства»⁴. Декілька разів І. Бондаренко був згаданий в

контексті біографій професорів Новоросійського університету (НУ) Є. Щепкіна та І. Линниченка та як викладач Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК)⁵. Ці розпорошені історіографічні факти, вочевидь, не дають підстав для висновку про наявність більш-менш повної, тобто джерелознавчо обґрунтованої, біографії І. Бондаренка. Основою цієї статті є праці І. Бондаренка, частково маловідомі, невідомі спогади про нього сучасників та архівні джерела, здебільшого з Державного архіву Одеської області, що переважно складаються з листування І. Бондаренка та документів діловодства НУ та ОВЖК.

І. Бондаренко народився в Азові 11 жовтня 1873 р. у родині малограмотного та бідного селянина Михайла Івановича Бондаренка. У кожному листі до сина він просив у нього грошей чи дякував за них. З під його ламаної російської мови «пробивалась» українська, як один з проявів української ідентичності: «до бачення сыну мый родный коханный досъвиданья. Остаюсь твой Батько Михаил Иванович Бондаренко»⁶. Ця родинна традиція, напевно, була відправним пунктом, за виразом сучасника (ймовірно М. Грушевського), «болісної еволюції духовної» І. Бондаренка⁷. Ще більш важливим чинником слід визнати, за виразом того ж сучасника, його «тяжку школу життя». Відмінна оцінка з поведінки не згладила з його пам'яті сумного враження про п'ять років навчання в Азовській прогімназії та чотири — у Ніжинській гімназії: «начальство тієї середньої школи, де я вчився, забороняло нашому регентові вчити нас українських пісень лише з тієї причини, що вони «хахлацкия». Однак він не став, за його визнанням, «прихильником теорії відрубних національних типів, ще менше — оборонцем ковбасно-горілчаного патріотизму»⁸. Ймовірно, на формування поглядів юнака вплинув вчитель історії та географії Ніжинської гімназії І. Сребницький.

Свої опозиційні настрої І. Бондаренко продемонстрував під час навчання у Московському університеті у 1892–1896 рр. Прислухавши лекції впродовж двох семестрів, у серпні 1893 р. він перевівся на відділення природничих наук фізико-математичного факультету. У 1894 р. він не склав іспит та був звільнений, але у вересні 1894 р. за дозволом міністра народної освіти його знову прийняли на природниче відділення. У 1895–1896 рр. він

повторно слухав лекції 1–2 семестрів та лекції 3–4 семестрів⁹. Не виключено, що І. Бондаренко відвідував лекції видатних московських істориків-професорів В. Ключевського, П. Віноградова, В. Герье. Ймовірно, цей досвід пізніше підштовхнув його до вступу на історико-філологічний факультет Новоросійського університету (НУ).

Малоуспішність навчання уродженця Азова у Москві була зумовлена його невисоким інтересом до юридичних та природничих дисциплін, а ще більше — участю у студентському русі. У Московському університеті він очолював «малоросійське земляцтво»¹⁰. Навесні 1896 р. за участь у студентських заворушеннях його виключили з університету без права вступу до іншого ВНЗ та заборону педагогічної діяльності. Становище І. Бондаренка ускладнило одруження у 1896 р. на вчительці Катерині Олексіївні. Згодом у подружжя народилося троє дітей: два сина та донька.

І. Бондаренко згадував, що з 1896 р. опинився в одному «из провинциальных глухих городков на 3 1/2 года, служил в земстве, где составил «Систематический сборник постановлений Кременчугского земства за 1865–1899 гг.». Отже, цим «городком» був саме Кременчуг. Восени 1899 р. на запрошення відомого громадського діяча В. Богучарського він декілька місяців був коректором та одним з авторів петербурзької газети «Северный курьер»¹¹. У публікаціях останніх років XIX ст. він зосереджувався на суспільно-політичних питаннях, обстоюючи народницькі переконання та український патріотизм. Він критикував Кременчужке земство за брак активності в організації народних читань, заборону вечора, присвяченого Т. Шевченку, викривав погані умови та низькооплачуваність праці робітників, темноту народних мас. Одну зі своїх статей він завершив побажанням аби «для всех тружеников возможно скорее расчистились *самые широкие* пути и условия для развития сознательного чувства солидарности, будет-ли эта солидарность выражаться в той или иной форме кооперации»¹².

Поки що за нез'ясованих обставин у другій половині 1900 року І. Бондаренко опинився в Одесі, Довгий час він мешкав на Ніжинській 16. Внаслідок фінансової незабезпеченості перші

декілька років ХХ ст. його дружина та діти залишались у Кременчузі. У 1900–1904 рр. він навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету НУ, відчуваючи певний дискомфорт від свого затягнувшогося студентства: «о себе не могу сказать ничего утешительного, Я все еще как говорят немцы, нахожусь im Werden, в состоянии «делания» и не знаю, когда я смогу сказать о своем Sein — «бытии». Словом, я — «вечный» студент»». Через рік він зазначав: «хотя я и познайомился с 1–2 филологами, хорошими парнями, но они довольно молодые сравнительно со мной люди и за их спинами нет того опыта, как за моей»¹³. Натомість професор кафедри загальної історії Є. Щепкін вбачав у вікових особливостях І. Бондаренка свій позитивний бік: «годами Бондаренко значительно старше своих университетских товарищей, но эта зрелость дала ему возможность уже в течении университетских лет избрать себе специальность»¹⁴.

Університетські бланки-посвідчення свідчать про те, що студент відвідував лекції та семінарські заняття Е. фон Штерна (антична історія), Ф. Режабека, Є. Щепкіна (середньовічна історія Європи), І. Линниченка, Г. Перетятковича (історія західних та південних слов'ян, нова історія Росії), О. Доброклонського (історія християнської церкви), М. Ланге (вступ у філософію) та ін. Він скаржився на брак потрібних йому книг в університетській бібліотеці та планував звернутися по них до професури. Вже у 1901 р. він здебільшого зосередився на історії Англії. Він так захопився темою, що у листах до дружини вставляв англійські вирази та іноді підписувався «Johnny».

Коло його читання було дуже широким: він повідомляв своїх колег та дружину про читання творів Гете, Гайне, А. Чехова, М. Гоголя, І. Тургенева, якого він цінував значно вище за М. Горького, літературознавчих книг О. Шахова, соціолого-економічних Б. Кістяківського, М. Ковалевського, С. Франка, історичні романи П. Мериме, журналів «Вестник всемирной истории», який здався йому нецікавим внаслідок безсистемності, «Самообразование», «Научное обозрение», одеські ліберальні газети «Одесский листок» і «Южное обозрение» та московські «Русские ведомости». За згадкою А. Ніковського, він «добре

знав Кобзаря, О. Олесея на пам'ять, бо відчував його поезію глибоко і знаходив близькі ліричні мотиви»¹⁵. Іноді він виступав не лише як читач, але й реагував на публікації в газетах. Так, у 1901 р. він надіслав листа до «Одесского листка» зі спростуванням статті популярного публіциста Лоенгринна, в якій він заперечував користь від отримання історико-філологічної освіти. Показово, що запальна аргументація студента змусила Лоенгринна суттєво відкоригувати свої погляди. Подібно до багатьох талановитих студентів та викладачів він захоплювався бібліофільством, зокрема, радів з приводу придбання повного зібрання творів М. Гоголя. Він вів самотній спосіб життя, багато палив, іноді пив вино та пиво в компанії. Намагаючись економити, він найчастіше відмовляв собі у вечері, але водночас викроював гроші на відвідування театру, зокрема, п'єс М. Островського.

В Одесі І. Бондаренко спочатку зосередився на перекладах та публікаціях на громадські теми. Він намагався опублікувати у журналі «Жизнь» статтю «Страничка из истории одного земства», перекладав «Фауста», «Іліаду». Часопису «Научное обозрение» у 1901 р. він пропонував свій переклад праці французького соціолога, послідовника Е. Дюркгейма С. Бугле «Ідея рівності», зазначаючи, що метод Бугле схожий на метод Зімеля і «если не во всем можно согласиться с ними, то нельзя все-таки отрицать за его трудом важного значения для современной научной социологии в истинном смысле этого слова»¹⁶. Це визнання, підтверджує захоплення І. Бондаренка поміркованими формами соціалізму, які сповідував С. Бугле.

Маючи за плечима солідний досвід, він віддавав перевагу самостійним заняттям, розглядаючи лекції навіть талановитих професорів лише як допоміжний засіб. Різні враження залишили у І. Бондаренка його викладачі. Добротними він вважав лекції приват-доцента кафедри всесвітньої літератури В. Лазурського та блискучими лекції з історії класичної літератури декана історико-філологічного факультету О. Деревницького. Бездарними він вважав лекції з логіки О. Казанського та історії російської літератури В. Мочульського. Він зазначав, що: «из экономии времени не всегда бываю на лекциях по русской истории, которые читает увлекательно Линниченко, старый холостяк и неудачник

(пьет горькую). В смелости и сарказме он не только не уступает, но иногда и превосходит даже Ключевского»¹⁷. У 1903 р. на семінарі І. Линниченка І. Бондаренко прочитав реферат «Города Левобережной укарыны в 16–18 ст.»¹⁸.

Деякі дослідники на цій підставі вважають І. Бондаренка безпосереднім учнем І. Линниченка, навіть представником наукової школи професора¹⁹. Насправді він був учнем професора Є. Щепкіна, вчителя таких відомих істориків як К. Добролюбський, М. Рубінштейн, О. Вайнштейн, П. Біціллі, К. Флоровська. Є. Щепкін міг вплинути й на громадсько-політичні погляди І. Бондаренка, зміцнивши їх опозиційну, ліберальну складову. Внаслідок захоплення громадсько-політичною діяльністю Є. Щепкіну меншою мірою, аніж І. Линниченкові вдалося наблизитись до заснування власної наукової школи. На відміну від І. Линниченка, який спрямовував своїх учнів передусім на вивчення історико-правових питань, Є. Щепкін прагнув наблизити їх до соціологізації історичних явищ, що відповідало провідній тенденції розвитку історичної науки на початку ХХ ст.²⁰ Спільною рисою поглядів обох професорів була увага до культури в широкому розумінні цього поняття. На відміну від І. Линниченка, Є. Щепкін сповідував менш контактну манеру спілкування зі своїми учнями, впливаючи на них передусім під час лекцій та семінарів. В цьому плані, показовою є різниця у натхненних подяках І. Линниченку з боку його учнів у своїх роботах та досить стримана подяка Є. Щепкіну з боку І. Бондаренка, що зафіксована у його медальній праці, за визначення теми, вказівки на посібники, джерела та правлення тексту. Порівняно з досить докладною характеристикою лекцій І. Линниченка, про лекції Є. Щепкіна І. Бондаренко відгукувався більш стримано лише як про «хороші»²¹.

Є. Щепкін зазначав, що ще «на полукурсовых экзаменах весной 1902 г. И. Бондаренко обратил на себя внимание старательностью и точностью, с которыми он выработал записки по читанному мной пропедевтическому курсу средневековой и новой истории Западной Европы и сознательностью ответов». Навесні 1902 р. Є. Щепкін запропонував тему на золоту медаль: «Критическая оценка главных теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения

городов в Англии». Через рік йому на розгляд надійшла робота І. Бондаренка. У відгуку професор відзначив повноту, точність, продуманість автора, хорошу російську мову, яка «является как бы отражением ясности мыслей»²².

І. Бондаренко отримав від історико-філологічного факультету золоту медаль. Влітку 1903 р. він переробив свою роботу, яка невдовзі була надрукована у 12 томі «Летописи» Історико-філологічного товариства при НУ (ІФТ при НУ) та окремим виданням²³. У книзі він помістив рецензію на працю О. Дживелегова «Средневековые города в Западной Европе» (СПБ, 1902). У тому ж томі «Летописи» він опублікував рецензію на працю А. Балларда про англійські середньовічні міста²⁴. За спостереженнями С. Щепкіна, у монографії І. Бондаренко розширив коло джерел, систематизував розпорошені норми англо-саксонського законодавства та ясно сформулював свій остаточний висновок. І. Бондаренко підкреслював самостійний характер своєї праці: «следуя за главными авторами в английской историографии, я однако нигде не связывал себя заранее внушенной теорией, приходя к своим положениям после критической проверки авторитетов». З деякими тезами попередників він не погоджувався, інші — розвивав та доповнював, «на свой страх толковал данные источников и самостоятельно строил концепцию». Головними авторитетами для нього були П. Виноградов, англійські історики У. Стеббс та Ч. Гросс. Натомість критичне вістря І. Бондаренко спрямував проти О. Савіна, Ф. Мейтленда та О. Дживелегова. Однак долю істини він побачив у кожній теорії. Головним чином він синтезував положення У. Стеббса, який вважав, що місто виникло шляхом поєднання села та сотні та Ч. Гросса, на думку якого, головною особливістю англійських муніципалітетів були гільдії. І. Бондаренко вважав, що англійське місто виникло в результаті поєднання села, сотні та гільдії. У п'ятому розділі він синтезував картину елементів міського ладу, підвівши різні міські закони під загальну схему.

Обидві праці І. Бондаренка дають деякі підстави для з'ясування його методологічних поглядів. З характерним для позитивістів апелюванням до наукового сумніння, він передусім намагався ретельно врахувати історичні та історіографічні

факти. Хоча він і підкреслював, що домінуючу роль в історії розвитку міської свободи грав економічний фактор, власне економічному розвитку міст він майже не приділив уваги. Показовим для ставлення І. Бондаренка до позитивізму є його критика англійського історика А. Балларда за надмірне використання статистичного методу, хоча він і визнав плідні результати його дослідження. Проте одеському істориком здавалося, що «односторонний цифровой материал сковывает обобщающую мысль, связывает крылья широкой гипотезе, охлаждает порыв к смелой критике. Часто вскользь высказанная мысль бесследно исчезает, недоразвившись до ясного положения, благодаря истинно-аптекарьской осторожности и, так сказать, цифирному пленению»²⁵.

На думку Є. Щепкіна, книга І. Бондаренка заслуговувала на статус навіть магістерської дисертації як «продуманный анализ вопроса о средневековом городе имеет значение не только для тесного кружка университетских преподавателей по всеобщей истории, но и для русской истории литературы вообще». Однак у свій час вона не викликала відгуків та до 1960-х рр. залишалась єдиною в російській та українській історіографії монографією з історії середньовічних англійських міст. Не маючи опонентів чи послідовників, автор не зміг значно вплинути на тогочасний історіографічний процес. Лише радянській медієвіст Я. Левицький знову дослідив цю проблему на значно більш ґрунтовній джерельній та історіографічній базі. Він дорікнув своєму попередникові за використання вузького кола джерел та переповідання поглядів різних істориків (цей закид не є цілком правдивим ані щодо намірів І. Бондаренка, ані щодо змісту його праці)²⁶. Власні погляди одеського історика Я. Левицький вважав далеко не у всьому переконливими та правильними. Водночас, він визнав, що для свого часу книга уявляла безсумнівний інтерес. Деякі фактичні дані, наведені його попередником Я. Левицький використав у своїй праці.

За відгуком Є. Щепкіна, на іспитах у державній комісії у травні 1904 р. І. Бондаренко показав відмінні знання з головних історичних предметів та мов, що дало йому підстави 31 травня 1904 р. піклуватись перед професорською Радою про залишення

здібного випускника стипендіатом на кафедрі загальної історії НУ. Пояснюючи досягнення свого підопічного і водночас підкреслюючи його благонадійність, Є. Щепкін наголошував, що І. Бондаренко зосереджувався виключно на наукових заняттях і «не поддавався никаким воздействиям, чуждых университету и науке»²⁷.

Важко сказати чи свідомо професор уникнув згадки про позанаукові сторони життя свого протеже, адже джерела свідчать, що, І. Бондаренко і в Одесі взяв участь у студентському русі. І. Бондаренко зазначав, що наука «не може захватить меня всего». У 1901 р. разом з двома товаришами він випив дві пляшки вина в пам'ять М. Добролюбова²⁸. У 1903 р. він взяв участь у недозволених сходках студентів та за декілька місяців до закінчення навчання і в результаті отримав в атестаті у графі поведінка не відмінно, а «весьма хорошо»²⁹.

У 1903 р. українські студенти НУ та курсистки Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК) обрали І. Бондаренка всупереч його бажанню головою Одеської української студентської громади. За спогадами Г. Чикаленко, І. Бондаренко був дуже приємною, лагідною та високо-освіченою людиною, яка була не зовсім придатна для такої ролі³⁰. Її враження поділяв М. Гордієвський, але зазначав, що це не перешкоджало І. Бондаренкові бути «одним з тих живих центрів, навколо яких скупчувалася українська молодь, переважно студентська. Серед старшої генерації одеських українців він також користувався великою повагою»³¹. У найближчому оточенні І. Бондаренка були В. Пащенко, В. Сигаревич, М. Слабченко, А. Ніковський, Д. Буяльський. Українська одеська молодь була тісно пов'язана зі своїми грузинськими товаришами (саме така форма звертання студентів один до одного з початку ХХ ст. стає найпоширенішою в університетах, змінюючи раніше поширену форму «колега»). Так звертався до І. Бондаренка один з лідерів одеської грузинської студентської громади С. Аваліані у своєму листі до нього³². Найчастіше І. Бондаренко та його українські товариши контактували з членом РСДРП Варлаамом Шавдією. Під час революції 1905 р. І. Бондаренко як секретар помічника одеської міської управи брав участь у виробленні ліберальних проєктів,

у зборах одеських кадетів. Свої настрої найрельєфніше він висловив у листі до дружини влітку 1905 р.: «Во всех закоулках нашего бюрократического режима царит свинство... Чтобы сохранить в себе на всю жизнь образ и подобие человека, этого носителя великого мирового духа, чтобы не разочароваться в грядущем совершенствовании человеческой личности, чтобы не упасть в прах и грязь и не быть раздавленным под бременем разочарований, пошлости и всюду торжествующего свинства — надо быть готовым встретить все и даже самое смерть, иначе ты — червь и раб»³³. Репересії викликали у І. Бондаренка вагання, бажання зануритись у науку. Так, під впливом розмови з І. Линниченко, який обстоював теорію мирного прогресу, І. Бондаренко відчув, що погано займається наукою³⁴. Особливо він був вражений самогубством В. Пащенко, яке, ймовірно, певною мірою підштовхнуло його до аналогічного вчинку у 1911 р.

Незважаючи на ці компрометуючі обставини, внаслідок наполегливості Є. Щепкіна 31 травня 1904 р. факультет одностайно прийняв рішення піклуватися перед попечителем про залишення І. Бондаренка стипендіатом на кафедрі загальної історії зі стипендією 600 р. з січня 1905 р. на 2 роки. У відповідності до інструкції, що склав Є. Щепкін, стипендіат мав опрацювати головні типи джерел та історіографію 12-13 періодів розвитку різних народів від Давнього Сходу до новітньої історії Європи. З нової історії І. Бондаренко мав обрати 4 доби і розподілити їх між окремими епохами та народами. 20 листопада 1904 р. міністр народної освіти дозволив І. Бондаренку педагогічну діяльність, зауваживши при цьому, що «Бондаренко должен считать данное разрешение знаком особого к нему доверия, оправдать каковое является его первейшим долгом». Неприхильне ставлення до цієї ініціативи з боку ректора, звело нанівець рішення Є. Щепкіна та інших членів факультету. Однак 16 травня 1905 р. істфак знову попросив залишити І. Бондаренка, аргументуючи тим, що міністерство освіти дозволило студентські сходки і, отже, колишні «гріхи» І. Бондаренка втрачають значення.

В умовах революції значно більш радикальну позицію зайняв Є. Щепкін.

Він різко заперечив позицію міністерства народної освіти, яке до провин гімназистів та студентів підходило, на його думку, з чисто кримінальним, а не педагогічним мірилом, завдаючи шкоди науці³⁵. Однак лише 24 січня 1906 р. міністр народної освіти дозволив І. Бондаренку залишитись на кафедрі для підготовки до професорського звання, але без стипендії. У червні 1906 р. йому зрештою надали степендію у 300 руб., не зважаючи на те, що на той момент він вже остаточно увиразнився в одеському соціальному середовищі як один з помітних діячів українського національного руху.

Наприкінці 1905 р. він став співзасновником «Українського товариства «Просвіта» в Одесі». Це вочевидь не додало йому «балів» у справі влаштування в НУ, тим більше, що і без того 17 січня 1907 р. він був на 3 роки підданий гласному надзору поліції у справі «О союзном совете 45 объединенных московских землячеств». У «Просвіті» І. Бондаренко прочитав реферати про Євгена Гребінку та Д. Гарібальді, був членом «виділу» (правління). До членів «Просвіти» разом з дітьми увійшла й Катерина Бондаренко, яка розгорнула не менш активну публіцистичну та лекційну діяльність, ніж її чоловік. На засіданнях «Просвіти» вона прочитала доповіді «Марксизм (щодо національного питання)», «Про українське дворянство», «Польська культура та українське суспільство перед унією 1569 р.», «Б. Хмельницький — гетьман України», «М. Максимович, його наукова діяльність»³⁶. Вона студіювала творчість М. Горького, до «Ради» надіслала статті «В обороні каменярів», «Про «нову» націю», в якій критикувала концепцію Д. Овсяніко-Куліковського про «общерусскую национальность». Авторка доводила, що він фактично має на увазі «великоруську» націю³⁷. Свою монографію про англійські міста І. Бондаренко присвятив «дорогому другу Катерині Бондаренко». На початку 1908 р. подружжя привітало лідера одеських українців М. Комарова, бажаючи, «щоб серед українців було більше таких людей як Ви, і щоб в новому році було більше злагоди та єднання між українцями»³⁸. У 1910 р. подружжя увійшло до членів літературної комісії Одеського Українського клубу. За спогадами одного з сучасників, Іван Михайлович не раз говорив, що «дві сили, нерозривно

пов'язані між собою були сенсом мого життя — любов до дружини та любов до науки»³⁹. Діяльність Катерини дала підстави одному з лідерів української громади Одеси І. Луценку згодом назвати її серйозним громадським робітником, що заслужила на не меншу громадську увагу та повагу, ніж її чоловік⁴⁰.

Найрезонанснішим вчинком І. Бондаренка в якості члена «Просвіти» було написання популярної брошури, присвяченої століттю з дня народження Д. Гарібальді, яка була видана одеською друкарнею Є. Фесенка у 1908 р. на кошти з фонду імені Л. Смоленського накладом аж у 2000 примірників⁴¹. Наклад було швидко конфісковано та майже повністю знищено цензурою. Вочевидь, негативну реакцію цензорів викликав передусім загальний тон та стиль книги на кшталт популярних соціалістично-народницьких видань для простолюду. Автор різко розділяв італійське суспільство на байдужі до інтересів народу панівну верству та народ, схвалював народну боротьбу за національне визволення, використовував епітети на кшталт «Меттерних — держиморда всеєвропейський». У думці «італійці не могли рівно з іншими простувати шляхом вселюдського прогресу туди, де ясніє свята зірка ідеалу людського» не важко було помітити соціалістичні алюзії, а у книзі загалом — заклик до пожвавлення українського національного руху. Суто з історіографічної точки зору історик не сказав нічого нового про постать видатного італійця, лише підтримавши глорифікаторську традицію української суспільно-політичної думки, представники якої наголошували на всеосяжному патріотизмі та народності Д. Гарібальді⁴². І. Бондаренко не намагався визначити передумови вивикнення італійського національного руху, обмежившись тезою «нові сили стихійні, нові люди принесли нові пісні». Якщо у працях з історії англійських міст І. Бондаренко демонстрував відданість ідеалам раціоналізму та соціологічного позитивізму, то у цій брошурі він став на шлях неоромантизму.

Звільнення Є. Щепкіна з НУ ускладнило становище І. Бондаренка. У квітні 1907 р. його звіт за перший рік роботи, розглядав вже професор І. Іванов. Загалом схваливши його роботу, професор зазначив, що І. Бондаренко лише обмежився переповіданням джерел про соціальний лад Римської імперії, а не власними

висновками. 25 листопада 1907 р. разом з О. Грушевським його обрали членом ІФТ при НУ⁴³. Того ж року його обрали членом Українського Наукового Товариства у Києві. У лютому 1908 р. термін стипендіатства продовжили ще на півроку. У травні І. Бондаренко розпочав педагогічну кар'єру в якості викладача історії приватної гімназії М. Іглицького, а дещо пізніше — у жіночій гімназії. В НУ він влаштувався лише на посаду завідувачого історико-філологічним кабінетом⁴⁴. Сучасник згадував, що, завжди замисленого, його «всегда можно было видеть погруженного в чтение книг в кабинете для чтения. Доброе, но грустное, открытое лицо, грустная улыбка, игравшая на губах, мягкое и искреннее обращение со студентами и со всеми снискало ему любовь»⁴⁵.

В останні 5 років життя І. Бондаренко зробив чимало аби вийти на загальноукраїнський рівень відомості. Про це свідчать його листи до С. Єфремова, Є. Чикаленка, М. Грушевського, присвячені передусім співробітництву у газеті «Рада», журналі «Нова доба» та деяких інших успішних та невдалих видавничих проектах. Один з його колег згадував про те, що одеському історичу навіть пропонували посаду редактора «Ради». Свої статті він писав чудовою українською літературною мовою, втім не заперечуючи й проти редакторського втручання, вважаючи, що «тільки таке «кровопускання», тільки такі «рани» упевнюють мене, на скільки мій мозок не позбавлений ще москалізмів, хоч я вже мало не 3 роки зазнаючий з мовою і щоденно вживаю її у своїй родині»⁴⁶.

Дві статті І. Бондаренка у «Новій громаді» та «Раді» відображають його письменницькі здібності та громадські погляди. Обидві статті були написані у своєрідному жанрі подорожних нотаток, але автор не обмежився лише описанням природних красот України⁴⁷. Так, стаття про Є. Гребінку відкривалась згадкою про «перші дні нової культурної доби, що перебуває український народ». Він критикував Пирятинське земство за неухвагу до українських інтересів, описував сумний стан місцевих архівосховищ⁴⁸. Текст статті свідчить не лише про знайомство історика з творчістю та біографією Є. Гребінки, але й про знайомство з працями таких українських істориків як

О. Єфименко, Д. Яворницький, О. Огоновський. І. Бондаренко також планував описати свою подорож на Кавказ, «скористати деякий матеріал до історії української буржуазії з історико-порівнювальними міркуваннями, а тоді знов звернутися до широкого моря західноєвропейського соціального та й взагалі громадського руху»⁴⁹. Однак вчений встиг видати лише 3 великі статті про західноєвропейську історію, що свідчать про його подальше тяжіння до громадської актуалізації історії, теоретичних аспектів вивчення історичного процесу.

Стаття присвячена повстанню Уота Тайлера в Англії у 1381 р. має багато спільних рис з вже згаданою статтею про Д. Гарібальді. Автор використовував народницько-соціалістичну фразеологію, спеціально спрощуючи «для народу» свій понятійний апарат: «класова боротьба», «трудящі класи», «маси народні», «вузька егоїстична класова політика», «народний терпець урвався», «народні заступники». У зображенні І. Бондаренка, як Д. Гарібальді однозначно вів італійців до світлого майбутнього, так і «трудящі Англії одностайно просувались до широкого шляху громадського життя». Показово, що полемізуючи з Д. Петрушевським з приводу питання про існування про наявність організації у повстанців перед повстанням, він прямо послався на досвід сучасності: «історія та сучасність свідчать, що єдиний потік повстання розщеплюється на кілька струмочків». Автор вперше у своїй практиці використав елементи порівняльного підходу, більшу увагу звернув на історичні умови явища. На його думку, «добрий історик звик у своїх оповіданнях розрізняти причини тієї чи іншої історичної події та ще й приводи її. Хоча таке одріжнення не має під собою жодного ґносеологічного ґрунту, бо з філософічного погляду «привід» та ж саме рівноцінна іншим причина, як і так звані причини. Будь-яке історичне явище можна зрозуміти цілком лише після з'ясування геть усіх попередніх та тимчасових умов, за яких та подія скоїлася»⁵⁰. Виявляючи причини поразки повстання, він передусім наполягав на її закономірності в умовах панування феодального ладу та підсумовував, що скасування кріпацтва в Англії більшою мірою відбулося внаслідок еволюції, аніж революції. За спогадами А. Ніковського, І. Бондаренко казав:

«Ідучи широкою долиною і збираючи в ній квіти, ми повинні випростувавшись і позирати вгору, на боки долини і вперед на далеку перспективу»⁵¹.

У відповідності з цим кредо, свої роздуми над історією він підсумував у двох теоретичних статтях, що стали либединою піснюю в його житті. Реверанси у бік економічного фактору в історії могли навести на думку про визнання І. Бондаренком марксизму. Однак у публікації на сторінках «Літературно-наукового вістнику» у 1909 р. він різко заперечив вчення К. Маркса. Найбільше заперечення з боку одеського історика викликав культ держави, прагнення нівелювати людей. На думку автора, «тільки ж у сій вічній, безперестанній різниці, у вічній боротьбі за недосяжний ідеал істини і праці можна бачити принадну красу, непереможну силу життя, і природа людини, яка од віку несе в собі коштовне насіння святого незадоволення, служить порукою тому, що гераклитове все тече, міняється ніколи не перестане бути гаслом і символом людської діяльності»⁵². «Соціалізм це тільки спосіб визволити людину від боротьби за боротьби за матеріальне. Коли переможемо землю побачимо чисте, прозоре, блакитне небо», — зазначав він⁵³. І. Бондаренко розкрив своє бачення національного питання на прикладі єврейського національного руху, основним проявом якого на початку ХХ ст. він вважав сіонізм: «маємо перед собою справжній національний рух, в яким сполучилися різні настрої серед представників бідолашної нації, починаючи від шукання елементарної безпечности й кінчаючи високим запалом ідеалізму, що, не боїться обвинувачення в утопії». Він визнавав існування єврейської нації, попри відсутність у євреїв спільної території проживання. Однак, на його думку, «національні прикмети не щось абсолютне, що раз на завжди складалася з таких чи інших ознак, бо для того самого народу в одну історичну добу може бути доброю національною ознакою одна спільна для представників того народу прикмета, а в другу історичну добу знов друга. Колись у жидів була одна мова, одна територія, поки вони не роспорошилися по світі». В будь-якому разі він віддавав перевагу факту, бо саме вони залишаються, а теорії гинуть.

В останній зі своїх статей, надрукованих вже після його смерті, І. Бондаренко намагався дати загальний огляд основних тенденцій розвитку Європи за доби середньовіччя. Він розпочав з економіки, хоч і зазначив, що далеко стоїть «від правовір'я ортодоксів економічного матеріалізму, який добачає причину всіх історичних явищ у так званому економічному факторі, а проте гадаю, що студіюючи масові історичні процеси історик мусить рахуватися з економікою насамперед. Це принаймні той кістяк, з яким міцно звязана жива плоть складного і різнобарвного культурно-політичного життя. Подібно до того як біолог студіює над органічним життєм, повинен насамперед утворити собі яскраве уявлення про анатомічну будівлю рослини чи іншої живої істоти перше, ніж йти далі до студіювання складних фізіологічних процесів, так само історик мусить рахуватися передусім з економічною структурою народу чи суспільства певної історичної доби»⁵⁴. Надалі автор ще раз наголосив у позитивістському ключі, що, хоч і без зловживання, але дослідники громадського життя можуть інколи «з успіхом користуватися із здобутків біологічних наук». Історик, на його думку, має не засуджувати, а зв'язувати явища. І. Бондаренко дав окрему періодизацію економічного розвитку Європи за доби феодалізму (V–X ст. — безліч відокремлених економічних груп; XI–XIII століття — повільне зростання грошового господарства, міста, цехи; XIV–XV ст. — встановлення торгівельних зв'язків) та соціальної історії (IV–X ст. — народ ще вільний починає поступово покріпачується; X–XI — розквіт кріпацтва; XI–XII — розклад феодалізму, зміцнення міст). Наприкінці І. Бондаренко знову підкреслив свою незгоду з марксистами у питанні про значення церкви за доби середньовіччя як регресивного явища. На його думку, підкріплену посиланнями на праці Р. Ейкена та Є. Трубецького, лише католицька церква сприяла об'єднанню та просвітництву «дикого суспільства» доби «темного як ніч зоряна» середньовіччя⁵⁵. Тісний зв'язок між наукою та сучасністю в працях І. Бондаренка був зауважений сучасниками. С. Єфремов твердив, що «живе життя занадто яскраво проглядає з його наукових творів»⁵⁶. Інший сучасник (вірогідно, М. Грушевський) називав одеського науковця «історичним соціологом з широко розвиненими соціальними інтересами»⁵⁷.

Активність у науковій та громадській сферах не супроводжувалася значним прогресом у педагогічній кар'єрі І. Бондаренка, хоча у 1910 р. він розпочав читати дві години на тиждень «Вступ до історії середніх віків» на ОВЖК в якості «стороннього викладача»⁵⁸. Стаття «Характеристика середніх віків» у «Літературно-науковому вістнику» була дещо зміненним текстом вступної лекції І. Бондаренка на ОВЖК. За враженнями одного з його учнів: «ни фигура, не внешность не производили впечатления, но стоило подойти к нему ближе, посмотреть в милые, грустные глаза, увидеть добрую чеховскую улыбку, и преграды падали, он становился близким, родным, хотелось идти с ним рядом, говорить обо всем, что волнует и тревожит душу, говорить смело, искренно, не боясь, что он осудит или не поймет»⁵⁹. Але А. Ніковський не високо оцінював лекторські здібності свого колеги, зазначаючи, що він «промовляв дуже мляво, лекції на ОВЖК читав так, що не всім подобалося»⁶⁰. Після прочитання І. Бондаренком у березні 1910 р. двох пробних лекцій факультет та Рада НУ вирішили прийняти його на посаду приват-доцента. Однак невдовзі на нього посипалися нещася. Передусім попечитель знову не затвердив його на посаді. Сам І. Бондаренко вбачав причини невдачі не в своїх колишніх студентських гріхах, а в більш прозаїчних інтригах⁶¹.

Невдача викликала в І. Бондаренка важку душевну кризу, яка яскраво відбилась в його листах та спогадах сучасників. За його словами, «под влиянием всего пережитого в моей душе явился испуг какой-то перед жизнью, и мне казалось что самое лучшее — бежать, бежать отсюда без оглядки хоть на край света, в Сибирь, на Кавказ. Успокоился, но не уверен в завтрашнем дне. Занимаюсь сейчас плохо. К своим урокам отношусь халатно, небрежно. Ученики наводят на меня тоску. Правда, иногда и сейчас в классе я испытываю минуты хорошие. А сегодня я даже дал первый раз в женской гимназии (имею 5 уроков в 5 и 7 классе). Неадекватна поведінка чоловіка викликала відповідну реакцію у його дружини, яка разом з дітьми переїхала до Житомиру. Своє становище І. Бондаренко підсумував гранично чітко: «Переживаю двойную драму: крушение всего, с чем сжился, к чему привык»⁶². У листі до іншого колеги він писав,

що намагається вирватися з густопсової (тобто махрово-чорно-сотенної) Одеси⁶³. «На ОВЖК маю лише 1 годину на тиждень, бо все взято Щепкіним, та й становище цих курсів як приватних дуже непевне, особливо коли бувають страйки. Лекції у приватній гімназії річ те ж непевна. Та й загалом атмосфера тут дуже тяжка для мене скрізь», — зазначав він. Він планував переїхати до Львову, Харкова чи Ростова на Дону. Враження повністю зневіреної людини історик справив на Є. Чикаленка⁶⁴. В підсумку, 16 серпня 1911 р. І. Бондаренко вчинив самогубство під колесами потягу на станції Карпово неподалік від Одеси. Члени української громади поховали його у сусідньому селі Будячки (одноіменне село в Біляївському районі сучасної Одеської області). На його учнів по гімназії М. Іглицького, що через тиждень навідалися на його могилу, вона справила сумне враження, адже знаходилась на краю цвинтаря без хреста та огорожі⁶⁵.

Тиждень смерті І. Бондаренка була однією з найрезонансніших новин⁶⁶. Некрологом відгукнувся С. Аваліані⁶⁷. Серед українців некрологи передчасно загиблого товарищу присвятили А. Ніковський, С. Єфремов, І. Луценко, М. Ткаченко та низка інших анонімних авторів. Колеги історика планували видати українською мовою в одній книзі всі його праці з західноєвропейської історії⁶⁸. Деякі звинувачували в його смерті К. Бондаренко. Вона ж вважала, що саме він завдав їй багато кривд та залишив її з дітьми у зубожилому стані⁶⁹. Українські автори стверджували образ І. Бондаренка як мученика режиму, чому посприяло й рішення Ради НУ відмовити дружині І. Бондаренка у матеріальній допомозі. Місію благодійника взяв на себе Є. Щепкін, який у квітні 1912 р. прочитав в «Українському клубі» лекцію про родовий побут давніх слов'ян. Зібрані на зборах гроші надійшли дітям І. Бондаренка⁷⁰.

Отже, в історіографію І. Бондаренко увійшов як рідкісний приклад поєднання українознавця та всесвітника. В його історичних поглядах відбилась складне переплетіння наукових та громадських інтересів, що було властивою рисою біографій фактично всіх його колег. Він намагався поєднати не лише історію та ідеологію, але й західноєвропейський і російський лібералізм, соціалістичне народництво та українську культуру-

ницько-національну ідею. І. Бондаренко сприйняв українську ідентичність, розглядав свою наукову діяльність передусім в контексті служіння українській культурі, що дає підстави вважати саме його засновником української історіографічної традиції у дослідженні історії Західної Європи не лише в Одесі, але й в Україні загалом. Цей напрямок української історіографії потребує зміцнення досьогодні. Зберігаючи вірність класичним постулатам позитивізму, він зазнав впливу неоромантизму. Цим же романтизмом і ідеалізмом були перейняті його національні погляди. Біографія І. Бондаренка дає цінний матеріал для роздумів над своєрідним трикутником «науковець-суспільство-влада». Навряд чи доцільно розглядати історика виключно як «жертву українофобської влади», занадто багато разів міністерство освіти «пробачало» історика. Більш справедливо розглядати його як «жертву атмосфери», але не зовсім у тому сенсі який вкладали у це словосполучення сучасники. Політизоване суспільство наче штовхало талановитого науковця на шлях громадського служіння, стимулюючи його розвинуту громадянську свідомість. Він не витримав цієї спокуси і загинув, давши один з перших, але не останніх прикладів в історії України «хорошого науковця та поганого політика».

---

¹ Андреев В. М., Чермошенцева Н. М. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 143–163.

² Мисечко А. Тернистий шлях патріота. Повернуті імена: І. М. Бондаренко // Чорноморські новини. — 1995. — 28 жовтня; Зленко Г. Д. Чистий серцем // Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років. — Одеса, 2005. — С. 77–82.

³ Лиман С. І. Медієвістика в Україні в к. XIX — на початку XX ст. (1880–1917). — Автореф. дис. к.і.н.—Дніпропетровськ, 1994. — С. 13.

⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — К., 1993. — С. 156.

⁵ Максименко І. В., Попова Т. М. Щепкін Євген Миколайович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 4. — Одеса, 2005. — С. 456; Мельник О. Викладачі Одеських вищих жіночих курсів — члени Одеської «Просвіти» // Одеська «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє. До 100-річчя Одеської «Просвіти». — Одеса, 2006. — С. 70.

⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26.

⁷ *Бондаренко И. М.* Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник (ЛНВ). — 1911. — Т. 56. — С. 45.

⁸ *Бондаренко И. М.* В ріднім хуторі Євгена Гребінки // Нова громада (НГ). — 1906. — № 6. — С. 30–31.

⁹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 1459. — Арк. 4.

¹⁰ *Пісочинець Д.* Жертва атмосфери // Рада. — 1911. — 27 серпня.

¹¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3–4.

¹² *Бондаренко І.* Из Азова. О сетковязальном промысле в устьях р. Дона // Начало. — 1899. — март. — С. 44.

¹³ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 41.

¹⁴ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1130. — Арк. 7.

¹⁵ *Василько Ан.* Смерть Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 23 серпня.

¹⁶ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3–4.

¹⁷ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15.

¹⁸ Отчет ИНУ за 1903. — Одесса, 1904. — С. 35.

¹⁹ *Попова Т. М., Станко В. Н.* Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — № 1. — С. 42; *Попова Т.* Историко-графический ретроспект: к вопросу о становлении дисциплинарного статуса истории Украины в Новороссийском университете // Проблемы славяноведения. — Вып. 1. — Брянск, 2000. — С. 61–62.

²⁰ Про школу І. Линниченка див.: Музичко О. Професор І. А. Линниченко та його одеські учні // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. — Львів, 2008. — Т. 256. — ССLVIІІ. — С. 342–362.

²¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 117.

²² Записки ИНУ. — 1903. — Т. 92. — С. 17–29.

²³ *Бондаренко И.* Англійській городь в средніе вька. Критическая оценка главных теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии. — Одесса, 1904. — 240 с.

²⁴ Летопись Историко-филологического общества при ИНУ (ЛИФО). — 1905. — Т. XII. — С. 319–324.

²⁵ Там само. — С. 319.

²⁶ *Левицкий Я. А.* Города и городское ремесло в Англии в X–XII вв. — М.-Л., 1960. — С. 13.

²⁷ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1130. — Арк. 5–7.

²⁸ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15.

²⁹ ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 400. — Арк. 13.

³⁰ *Чикаленко Г.* Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. // 3 минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 74–75.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. X. — Оп. 1. — Спр. 5067. — Арк. 1–2.

³² ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 4.

³³ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 187.

³⁴ Там само. — Арк. 239.

³⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1130. — Арк. 5–7.

³⁶ Одчот українського товариства Просвіта за 1906. — Одеса, 1907. — С. 19, 29, 36.

³⁷ ІРНБУВ. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 1.

³⁸ Одеська національна бібліотека. — Ф. М. Комарова. — № 28/1.

³⁹ *М. Г. К* кончине *И. М. Бондаренко* // Одесские новости (ОН). — 1911. — 23 августа.

⁴⁰ *Луценко И.* Трагедия жизни. К вопросу о причине смерти *И. М. Бондаренко* // ОН. — 1911. — 25 августа.

⁴¹ *Бондаренко І.* Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. — Одеса, 1908. — 63 с.

⁴² *Варварцев М. М.* Гарібальді: український образ та його витоки // Всесвіт. — 1999. — № 1. — С. 156–157.

⁴³ ЛИФО. — Т. 16. — Одесса, 1910. — С. 10.

⁴⁴ Отчет ИНУ за 1909. — Одесса, 1910. — С. 63.

⁴⁵ Одесский листок (ОЛ). — 1911. — 21 августа.

⁴⁶ ІРНБУВ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 2.

⁴⁷ *Бондаренко І.* Дніпром... (з літньої подорожі) // Рада. — 1909. — Ч. 187-189.

⁴⁸ *Бондаренко И. М.* В ріднім хуторі Євгена Гребінки // Нова громада (НГ). — 1906. — № 6. — С. 24, 36.

⁴⁹ ІРНБУВ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 183.

- ⁵⁰ *Бондаренко И. М.* Велике повстання англійського народу // НГ. — 1906. — № 9. — С. 66–67.
- ⁵¹ *Василько Ан.* Смерть Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 23 серпня.
- ⁵² *Бондаренко І.* З історії національного питання: К. Маркса Zur Judenfrage // ЛНВ. — 1909 — Т. 46. — Кн. 6. — С. 484.
- ⁵³ Там само. — С. 485.
- ⁵⁴ *Бондаренко И. М.* Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник (ЛНВ). — 1911. — Т. 56. — С. 46.
- ⁵⁵ Там само. — С. 53.
- ⁵⁶ *Єфремов С.* Пам'яті Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 20 серпня.
- ⁵⁷ *Бондаренко И. М.* Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник (ЛНВ). — 1911. — Т. 56. — С. 46.
- ⁵⁸ ДАОО. — Ф. 334. — Оп.3. — Спр. 7529. — Арк. 94–95, 97–98.
- ⁵⁹ *Е. Г.* Памяти Ивана Михайловича Бондаренко // ОН. — 1911. — 21 августа.
- ⁶⁰ *Василько Ан.* Смерть Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 23 серпня.
- ⁶¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 6–7.
- ⁶² ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 29.
- ⁶³ *Пісочинець Д.* Жертва атмосфери // Рада. — 1911. — 27 серпня.
- ⁶⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). — К., 2004. — Т. 1. — С. 170–171.
- ⁶⁵ ОН. — 1911. — 23 августа.
- ⁶⁶ ОН. — 1911. — 18 августа; ОН. — 1911. — 19 августа; ОН. — 1911. — 20, 21 августа; *Яринович А.* Отчего погиб И. Бондаренко // ОН. — 1911. — 20 августа.
- ⁶⁷ *Авалшани С.* Памяти товарища // ОН. — 1911. — 19 августа.
- ⁶⁸ ОН. — 1911. — 24 августа.
- ⁶⁹ ІРНБУВ. — Ф. XI. — Оп. 1. — Спр. 669. — Арк. 1.
- ⁷⁰ ОН. — 1912. — 22 апреля.